

قاراباغ

کئچمیش ایللرده، قافقاز منطقه سینین قالارغی دورومو اولماییب. بو قالارسیزلیغین آن اؤنملی عامللرینین بیرسی منطقه نین جغرافیایی دورومو اولایلر. نییه کی قافقاز اسلام و مسیحی دین لرینین آراسیندا کوروپو رول اوینامیش. هابئله اوزون ایللر بویو بو منطقه ده ایمپراطورلار ساواش آپارییلار. بو منطقه چئشیتلی میللتلرین یاشاییش یئری اولدوغونا گؤره، کئچمیشده امپراطورلار سوء استفاده ائدیپ، و اؤز حکومتلرین سورمک اوچون قوملار آراسیندا توقوشما و اختلاف یارادییلار.

قافقاز ولایتی ده بو توقوشمالاردان اوزاق قالماییب و چوخلو ظولمور گؤروب. بیلدیگینیز کیمی تاریخ بویو آذربایجان و ارمنستان جمهوری لرینین داغلیق قاراباغدا ساواشلاری اولوب و بو ساواشلار کئچمیش ۱۰- ایلده داها چوخ قیزغینلاشیپ. تأسفله کئچمیشده مختلف سیاسی عللتر و تاریخی بیلیمک اساسیندا بو منطقه نین تاریخی، اؤزه لیکله ایراندا آراشدیریلما دان، بو سورغولار جاوابسینز قالیب : ۱) بو منطقه ده ایلك یاشایان اینسانلار کیملر اولوبلار؟ ۲) بورادا اوز وئرن ساواشلاری سببی ندر؟

بو مقاله ده چالیشاجاغیق بو سورغولارا جاواب وئرك. آنجاق، هر زادن اؤنجه بو منطقه نی عمومی تانیتماق اوچون قیسا ایضاح وئرمک گرکلی دیر.

قاراباغین تاریخی :

قاراباغ ولایتی قافقاز منطقه سینین اورتاسیندا یئر آلیب، و قافقاز داغلارینین دوغو- گونئی (جنوب شرق) حیصه سینده یئرلشیپ. بو ولایت ایکی بؤلوم دور : دوزلوک (جلگه آئی) و داغلیق (کوهستانی) قاراباغ. بورادا چوخلو داغلیق قاراباغ حاققیندا معلومات وئریله جک.

داغلیق قاراباغ، قاراباغ ولایتی نین تقریباً ۸ - ده بیر حیصه سینى تشکیل وئیریر. داغلیق قاراباغ، قوزئیده قافقاز داغلارینا (مورو داغ)، باتی و گونئی ده قاراباغ داغلارینا، قوزئی و دوغو - قوزئیده میل موغان و قاراباغ چؤلونه یاپیشیر. بو منطقه نین هاواسی ملایم ایستی، ملایم سویوق و سویوق اولار. داغلیق قاراباغین ۳- ده بیر بؤلومو مئشه لیک و آعاج لیق دیر. قاراباغین آدی اسلام، ایران و آذربایجان یازیلاریندا قره باغ، قرا باغ و قاراباغ شکلینده گلیب. دئمک تورکلر اسکی چاغلاردا بیر شئین بیر یئرده چوخ اولماسینا گؤره، اونون آدینین اولینه «قارا» سؤزو آرتیرارمیشلار و بو اساسدا منطقه یه قاراباغ آدی وئرییلر. قاراباغ چوخلو و عظمتلی باغ اولان یئر آنلامیندادیر. تورک دیلینده «سس اویمو» یاساسینا او یغون اولاراق، یاز باخیمیندان «قاراباغ» سؤزو بو ولایتین آدینین دوز فورماسی دیر. بو ولایتین آدی روس یازیلاریندا ناگورنا کاراباخ، و ارمنی منبع لرده آرتساخ فورماسیندا ایشله نیلیب (تاریخ قره باغ، صص ۵-۱).

قیسا گئئل معلوماتدان وئردیکدن سونرا، بو بؤلومده منطقهنین تاریخیندن سؤز آچیریق. دئمک، قاراباغین تاریخینی بلله ندیرمک اوچون اسکی تاریخدن دانیشماق گرکلی دیر، هابئله قاراباغین تاریخی آذربایجان تاریخینه باغلی اولدوغونا گؤره، آذربایجان تاریخین بیلیمک لازم دیر.

یئر بیلگیسی باخیمیندان، قاراباغ و قافقازین دیگر منطقه لری پئلیوسن دؤرونده (اوچونجو دؤروده) یارانیب و دؤرونجو دؤرون اولرینده قاراباغدا مناسب حالدا یاشاییش امکانی وار ایمیش (همان، ص ۶). «آزیخ» (اسکی تورکجه ده آیی حیوانین آدی دیر) کؤهولونده اسکی چاغلاردا یاشایان انسانلاردان تاپیلان ایزلر اساسیندا، آذربایجان هابئله قاراباغ منطقه سی بیر میلیون ایلدن اؤنجه تاریخه مالک دیر (قره باغ در چشم انداز تاریخ، ص ۱۶). سون چاغلاردا تاریخ و دیل عالیملری، درین آراشدیرمالار اساسیندا بو نتیجه گلمیشلر آذربایجان و قاراباغ منطقه سینده ایلک دفعه مدنیت و حکومت قوران قوملار سومئرلر، ایلاملار، اککلر، کاسیلر، هورریلر، قوتتیلر، اورارتولار و ... اولموشلار.

آذربایجاندا ۴۰۰۰-۳۵۰۰ ایل میلاددان اؤنجه هورریلر باتی آذربایجانین داغلیق یئرلرینده (دئمک زاگروس داغلارینین قوزئیینده)، اورمو گولونون باتی سیندا، سالماس، خوی و اورمو گولو ایله وان گولونون آراسیندا یئرلشن توپراقلاردا یاشامیشلار. بو گونه قدر بللی اولموش هورری دیلینین صرف قایدالاری بوتون چاغداش تورک دیللی، او جمله دن آذربایجان تورکجه سی ایله چوخ یاخین دیر. بونلارین قوزئی و باتی - قوزئی (شمالی آذربایجان طرفینده) قونشولاری هیتلر و اورارتولار اولموشلار. اورارتولار بو گونکو تورکیه توپراقلارینین دوغو - حیصه سی، گؤیجه گول وان، ارزروم و زاگروس داغلاری آرالارینداکی اراضی لرده ده حکومت قورموشلار. تاریخی واقعیتلر گوستیریر، اورارتولارین اولو بابالاری اورتا آسیادان بو منطقه لره گلیبلر. اونلار قافقاز یولو ایله اورتا آسیادان اولان آخینلارین محصول دورلار. اورارتولارین دیللی التصاقی دیلی اولوب.

مقدس کیتابلاردا اورارتولارین یئرلرینین آدی آرات یازیلیمیش دیر. ارمنی لر کی ۹۰۰- ایل میلاددان قاباق دان منطقه یه گلیبلر، بو آدی آغری داغینا وئرهرک اؤزلرینی اورارتولارا باغلی گؤسترمگه چالیشیردی لار. آنجاق، سونرالار اورارتولارین التصاقی دیلی اولدوقلاری علمی باخیمدان تام یقین اولدوغونا گؤره، ارمنیلر اؤزلرینی اورارتولارا باغلاماقدان کئچدی لار. میلاددان ۱۰۰۰- ایل اونجه، اورارتو منبع لرینده قاراباغین باتی طرفی اورتئخ یا اورتئخین آدلانیب دیر. دئمک اولار آرتساخ سؤزونو ارمنیلر قاراباغ منطقه سینه ایشله دیلر و اورتئخ سؤزوندن آلیبلار. بعضی ارمنی مؤلیفلرینین یالینیش فیکیرلری نین قارشسی سیندا دییه بیلیمک اولار بو سؤز ارمنی سؤزو اول بیلیم، نییه کی او دؤورده بو منطقه ده ارمنی یوخوموش. دئمک اولار اورارتو حکومتی آغری داغینین شرق اتکلی، یعنی بو گونکو ارمنستاندان گویجه گولونه قدر احاطه ائتمیشلر و گونئی آذربایجانیندا بؤیوک حیصه لرینی اؤز اختیارلاریندا ساخلامیشلار (ایران تورکلرینین اسکی تاریخی).

بو چاغلاردا اورارتو حکومتی یاواش - یاواش قافقاز و قاراباغ ماحالینا یاخینلاشیب و ایلک آرگیشتی (اورارتو شاهلارینین بیر یی اولموش) قافقازین گونئی طرفین (قوزئی آذربایجان) اوز توپراقلارینا آرتیردی. هر حالدا اورارتو حکومتی قاراباغدا چوخ ائتگی بوراخیب و تاریخده ایلک سیاسی حکومتی قاراباغدا قوروبلار.

نهایت م.ق ۵۸۵- نجی ایلرینده بیر سیرا آریای ائلر- کوردلر، ارمنیلر آخینی اثرینده اورارتو حکومتی نین اونملی حیصهسی آرادان گئتدی و اورارتو حکومتی نین توپراقلاری ارمنستان آدلانماغا باشلانیر. ارمنیلر نئچه عصر آرتماق و فورمالاشماقدان سونرا، ایلك دفعه ۲۰۰ ایل م.ق حکومت یاراتدیلار.

م.ق دوققوزونجو یوز ایلیکدن باشلایارق، ساکا(ایشغوز) ائلری قوزئی دن قافقاز کئچیدلریندن گوئییه، آذربایجانا گلهمیه باشلامیشلار. ایشغوزلار اورارتولاری قوزئی آذربایجانان اوزاقلاشدیراراق، اونلاری گوئی آذربایجانا یؤنلیدیلر. مؤلیفلرین چوخو ایشغوزلاری هامیسینی تورک آدلاندیریلار. اؤرنک اوچون، "سیموکاننا" آدی بیر مؤلیف یازیلاریندا یازیر: «ایندی من قافقازدا و شمالدا یاشایان ایشغوزلار باره سینده دانیشاجام ... بو تورکلر ...». «ها بئله رق. لاتام آدی بیر عالیم ایسه یازیر: "... ساکالار، خزرلر، هونلار، ... تورک دورلر و بونو ثبوت ائتمهیه احتیاج یوخدور (ص ۴۸۲). بونلارین التصاقی دیلی اولماقلاری باره سینده دوکتور زهتابی اؤز تاریخ کیتابیندا چوخلو معلومات وئرمیش (ص ۴۶۰). ایشغوزلارین حکومتی قوزئی آذربایجاندا، کوروش زامانینا قدر و حتی اوندان سونرالارادا معین مدت دوام ائتمیش دیر. گورونورکی اسکی چاغلاردا، میلاددان ۹۰۰- ایل قاباق آذربایجاندا هند- اروپایی دیلی خالقلار یوخوموش و بونلار بو منطقهیه گلدیکن سونرادا آذربایجاندا یاشایان خالقلار، التصاقی دیلی اولموشلار. ع.ا.بهراد «قرهباغ در چشم انداز تاریخ» کیتابیندا یازیر: میلاددان بیر آز قاباق و سونرا قاراباغدا آلبانلار حکومت قورموشلار و بو چاغدا ارمنستان روم لشگرینین اشغالیندا اولموشدور. ارمنیلر حتی بو چاغلاردا قاراباغدا گله بیلمز ایمیشلر. دوکتور زهتابی اؤز تاریخ کیتابیندا آلبانلاری التصاقی دیلی ائلرده آدلاندیریر. «زای. یامپولسکی» ده فیکیری بودورکی، قوتتیلر سونرالار «اوتی»، «اودی» و «اودین» آدلانیلار. بو فیکیر دوغرو اولسا، قوتتیلرله آلبانلارین یاخینلیغی قطعیدیر، نییه کی آلبانلاردا «اوتی» ائلری ده اولموشدور. بو گؤستیریر کی قوزئی و گوئی آذربایجان ایلك دورانلاردا همیشه اولدوغوکیمی، میلاددان قاباق ۳-۲ مین ایلیکلرده ده واحد ائلرین مسکنی اولموشدور. اورتا آسیادان گلنده قوتتیلرین بیر حیصهسی آذربایجانین قوزئیینده و بیر حیصهسی گوئیینده قالمیشلار. آرتیرماق لازم دیر قوتتیلر التصاقی دیلی ایمیشلر.

آنجا، گؤرونور حتی ایندیکی ارمنستان، اسکی چاغلاردا ارمنیلرین اؤلکه لری دئییل و اونلار ۹۰۰- ایل م.ق کؤچری اولوب و اورایا گلییلر و هر دوت زامینا جاق ایندیکی ارمنستان فلاتینین باتی طرفینده ساکین اولموشلار. اونلارین قافقاز طرفینه گلهمه لری ایران دولتینین سقوط ائتمه سی سببینه اولوب.

۸- نجی یوز ایله عربلرین گلهمه سی ایله آلبان دولتی آرادان گئدیپ، عربلر و ارمنی کیلیسالارینین بیرلشمه سی سببینه، قاراباغدا نژاد و قوملار دئییشیلیر و منطقه نین بیرتعداد اهالی سی ارمنی اولور. سونرا ایراندا ایلك دفعه شاه اسماعیل صفوی واحد حکومت قورور و قافقازین بوتون منطقه لرینی ایرانین بیر ایالتی آدلاندیریر. بو دولت ضعیفله نیب و آرادان گئتدیکن سونرا، آذربایجاندا روسیا و عثمانلی امپراطورلارین رقابتی باشلانیر.

۱۷۲۵- نجی ایله روسلار، عثمانلی امپراطورلوغونون قباغین آلماسینا گؤره، نادرشاه ایله مذاکره ائتدیکن سونرا، نادرشاه آذربایجانا هجوم آپاریب قاراباغ اهالیسینی سرخس ماهالینا کؤچوردولر. قاجار زامانیندا، فتحعلی خان افشار (اورمونون خانلاریندان) آذربایجاندا گوجلو حکومت قورماق فیکرینه دوشرکن، گوئی آذربایجانی فتح ائدیپ، سونرا ۱۷۵۷- نجی میلادی ایله قاراباغدا هجوم آپاریر. آنجا، شوشا قالاسین آلابیلیمیر. بو چاغدا قاراباغین فرمانرواسی پناه علی (پناه خان) ایمیش. پناه خان زامانی قاراباغدا علم،

ادبیات، هنر، موسیقی و ... گنجیش شکیلده یاییلیب و پیشرفت ائتدی. ۱۸۲۸- نجی میلادی ایلین اکتبر آیینین ۱۲- سینده گلستان معاهدهسی اساسیندا، قافقازین بؤیوک پارچاسی قاراباغ، گنجه، باغ، شوراگؤل ماحالی، شیروان، شکی، گنجه و ... ایراندان آیریلیب. سونرادا ۱۸۲۸- نجی ایلین فئورییه آیینین اونوندا ترکمن چای عهدنامه سینده اساسلانا راق ناخجوان، اوردوباد ولایتی، دوغو ارمنستان و ایروان ایران اؤلکه سیندن آیریلیب و روسییا توپراقلارینا یاییشیر. دئمک، روسلار پطرکیبر زامانیندا قافقازدا گؤزلری اولماق سببینه و هابئله عثمانلی امپراطورلوقونون خزر دنیزینه یول تاپمالارینین قاباغین آلماسینا گؤره گرجستان و ارمنستانی اؤز حمایتلرینه کئچیرمک ایسته ییردیلهر.

تورکمن چای و گلستان عهدنامه سینده ک قاراباغین چوخلو اهالیسی آذربایجانلی ایدیلهر، روسلارین ۱۸۳۲- نجی ایلده وئردیکلری آمار اساسیندا منطقه نین % ۶۸/۸ آذربایجانلی و % ۳۲/۲ ارمنی و باشقا میللتلر ایدی. قافقاز ایراندان آیریلاندا سونرا، روسلار چالیشیردیلهر قافقازین جمعیت قورولوشون مسلمانلارین ضررینه دئییشسینلر. هابئله ایران و روسییا ساواشلاریندا تورکیه و ایرانین ارمنیلری، روسلار چوخلو یاردیم ائتدیکلرینه گؤره، روسلار تورکمن چای عهدنامه سینده ارمنیلرین ایراندان کؤچمه سین قید ائتدیلهر. بو چاغدان سونرا، ارمنی لر ایرانین چئشیتلی یئرلریندن، او جمله دن ماراغا و اورمو گؤلونون دؤره سیندن کوچوب و داغلیق قاراباغدا ساکن اولدولار. تکجه بو ماده نین اساسیندا ۳۵- مین ارمنی سالماس و اورمودان قاراباغ ولایتینه کؤچدولر. بوندان علاوه، ۱۸۲۳- نجو ایلین اوللرینده قاراباغدا معدن شرکتلرینین قورولماسینا گؤره ارمنیلرین کؤچمه سی دها راحاتلاشیب و گئتدیگجه منطقه ده ارمنیلرین سای ی چوخلاشدی (کوچ ارمنه از ایران به قره باغ).

غربی استعمارچی دولتلهر، عثمانلی امپراطورلوقونو آرادان آپارماق اوچون مذهبی اقلیتلری تحریک ائتمه یه باشلا دیلار. روسلاردا آروپانین دوغو- گونئی حیصه سینده، اللری چاتماسینا گؤره، عثمانلی امپراطورلوقونو آرادان آپارماق ایسته ییردیلهر و بو سببه ارمنیلره ساری یؤنلیدیلهر. بو چاغدا ک ارمنیلر بارسینده هئچ بیر چتینلیک یوخ ایدی. آنجاق، روسلارین تشویق ائتمه سی و صربلر ایله بلغارلارین باغیمسیزلیقا چاتماسی، ارمنیلرین آنادولودا باغیمسیز حکومت قورماغا ماراقلاندیردی. بو چاغلاردا ارمنیلر آلمان کابینه سینین سفارشی ایله داشناک حزبینی یاراتماغا باشلا دیلار. اونلار تورکیه توپراقلاریندا فعالیت آپارانلار، قافقازا ساری یؤنلیدیلهر (کوچ ارمنه از عثمانی به قره باغ).

همین بو چاغلاردا روسلارین سون تزاری، ایکینجی نیکلای ۱۸۹۴- نجو ایلده حکومت سورمک اوچون میللتلر و قوملار آراسیندا ساواش سالماق فیکیرینه دوشدو. بو بارده اوزئیر حاجی بی اوو، آذربایجانین مدرن موسیقی قورانی کی او زامان قاراباغ و شوشا ماحالیندا ایدی، بئله یازیر : "روسییا مملکتینده بیرلیکن خبر یوخدور، بیز مسلمانلاری وضعی چوخ قولایدیر". نیکلایین شوم سیاستلریندن بیرسی مسلمانلار ایله ارمنیلرین آراسیندا اختلاف یاراتماق ایدی. بونا گؤره، ۱۲۸۳ - نجو ایلین بهمن آییندا باکیدا ارمنیلر ایله مسلمانلارین آراسیندا ساواش باشلانیب و همان آیین اوتوزوندا (۱۳۲۲ ایلین دی الحجه آیینین ۱۴ - ده) ارمنیلر «آقا رضی» آدا بیر نفر مسلمانی اولدورولر و بو ساواش دؤرد گنجه گوندوز ادامه تاپدیقدان سونرا باشا چاتیر. ارمنی - مسلمان ساواشلارینین شدتلمه سینده تزارلارین تحریکلریندن علاوه داشناک حزبین چوخلو رولو اولموشدور.

۱۸۹۴ - نجو ایلدن ۱۹۱۵ - نجی ایلده ک بو ساواشلار عثمانلی یا سرایت ائدیلهر. ارمنیلر آروپا حکومتلرینین حمایتینی جلب ائتمک اوچون عثمانلی حکومتینی افراطی حرکتلره مجبور ائتمک ایسته ییردیلهر. دئمک بو چاغلاردا یاریم میلیون ارمنی عثمانلی

توپراقلا ریندان قافقاز توپراقلا رینا کؤچوب و چوخو اورمودا ساکین اولدولار. هراند پاسدرماجیان ارمنیلرین عثمانلی دان کؤچمه سی بارده بئله یازیر: «۱۸۹۵ - نجی ایلدن ۱۸۹۷- نجی ایله دک ۶۰- مین ارمنی قافقازا کؤچدولر». هلن کادانکوس بونلارین تعدادین یاریم میلیوندان چوخ یازیر. خ. د. خللیل اوف بو بارده یازیر: «۱۸۳۰-۱۸۲۸ دک تزاریسیم ۸۶۶۰۰ نفر ارمنی نی تورکیه دن قافقازا کؤچدوروب و اونلارا قاراباغ، ایروان، بورچال، آخالکال ولایت لرینین یاخشی یئرلرینده یئرلشدیریب». ۱۸۹۷- نجی ایلین آمارینا اساسلاناراق، قاراباغین ۵۴۸۴۱ خانواریندان ۲۹۳۵۰ خانواری تورک، ۶۳۵۱ کورد، ۱۸۶۱۶ خانوار ارمنی و ... ایمیش (کوچ ارامنه از عثمانی به قره باغ).

۱۹۰۶- نجی ایلین یای فصلینده «گروه سیاه» ین فتوای ایله شوشا شهرینده مسلمانلارین قیریلما سی باشلانیر، ارمنیلر آذربایجانلیلاری یئرلریندن اوزاق سالیب و اوزلری اورالاردا ساکین اولورلار.

بلشویکلر ایشه باشلادیقدان سونرا، داشناکلار انگلیسین حمایتی ایله آذربایجاندا (اؤزلیکله قاراباغدا) فعالیتیه باشلاییرلار، و آذربایجان رهبرلیگی ایله ۱۲۹۶- نجی ایله ۳۰۰- نفر خوی شهرینده قیرقین سالماق اوچون اورایا گئتمه یه باشلاییرلار. آنجاق بو توطئه خوی اهالی سینین مقاومتی و عثمانلی لشگرینین یاردیمی ایله سونا چاتیر. ۱۹۱۸ - نجی ایلین قربان بایرامی داشناکلار مسلمانلاری اؤلدورمک اوچون باکی شهرینه داخل اولورلار، آنجاق بو توطئه ده انور پاشانین الی ایله خفه اولور.

آنجاق، ۹- نجو دهه نین سونوندا بیرلری افراطی ارمنیلر، میلیتیچی بورژوالار و ... «قاراباغ» مسئله سینین دیرچلتدیلر. ۱۹۲۳- نجی الده قاراباغ ولایتی خودمختار اعلام اولوندو. ع. ا. بهراد «قره باغ در چشم انداز تاریخ» کیتابندا دوکتور نریمان نریمانوف (آذربایجانین ایلك جمهور باشقانی) دلیلندن، قاراباغ مسئله سینین داشناکلارین واسطه سی ایله باشلانما سی بارده بئله یازیر: «قره باغ کوهستانی به زور میرزویان ولایت خود مختار اعلام گردیده است. آنان در حضور من قادر به انجام این کار نشدند. خود روستائیان ارمنی نیز اینرا نمی خواستند... برای من کوچکترین تردیدی نیست که کمیته مرکزی حزب کمونیست روسیه به ما اطمینان نداشته و سرنوشت آذربایجان را به ارمنیهای داشناک می سپارند».

ارمنی لر ۱۹۸۸-۱۹۸۷ - نجی ایلین نوامبر آییندا «آکابنگیان» (گورباچوون مشاوری) ین تحریکی ایله قاراباغداکی مسلمانلاری قیرماغا باشلادیلار. ۱۹۸۸- نجی ایلین فوریه آیینین ۲۰- سینده قاراباغین مجلسینین ارمنی نماینده لری قاراباغین ارمنستانا قوووشماسینی اعلام ائدیرلر. ۱۹۸۹- نجو ایله ارمنستان و قاراباغین ارمنیلری بو منطقه نین مسلمانلارین قیرماغا باشلاییب، ۲۰۰- مین نفر دن آرتیق ارمنستانین مسلمانلارین چتین وضعیتده ائولریندن آواره ائتدیلر. آنجاق قاراباغداکی مسلمانلار غافلگیر اولوب و بیر چوخو آشیری ارمنیلر واسطه سی ایله شهید اولدولار.

بوو ساواشلاردا ۱۹۹۲ - نجی ایلین فوریه آیینین ۲- سینده خوجالی فاجعه سی اوز وئردی، دئمک بشریتیه بؤیوک بیر فاجعه ساییلیر. بو فاجعه ده مینلر مظلوم انسان فجیع حالدا قتل عام اولدولار. ارمنیلر قادینلارین قارینلارین سؤکوب، اونلارین قارینداکی اوشاقلارین باشلارین کسدیلر. بو حادثه نین باره سینده آمریکا دا یاییلان واشینگتن پست، واشینگتن تایمز و نیویورک تایمز درگی لری بئله یازدیلار:

«توماس گولتز» ین گزارش یی:

راضیه اصلان اوا خوجالی اهالی سیندن: "ارمنیلر سه شنبه گنجه سی خوجالی یا حمله ائدیپ، اونلاری اولدوردولر... اونون اوغلو، اری و دامادی بو حمله ده شهید اولموشدو... بو فاجعه خوجالیدا ۵۰۰ نفر و آغامدادا ۴۰۰ نفر شهید اولدو."
«بریان کلین»ین گزارشی :

"... او روس خبرنگارینین دئدیگینه اساسلانا راق یازیر: ۳۰۰۰ نفرین یانیق جسدلرین یاردیم هلی کوپترینین سقوط ائدن یئرینده گۆردوم. بو هلی کوپتری ارمنیلر منهدم ائتمیشدیلر."
نیویورک تایمزین خبرنگارینین گزارشی :

"... خوجالی شهرینین شهیدلری ۱۰۰۰ نفره یاخین ایدی. جسدلرده چوخلو اوشاق و قادین جسدی گۆرونوردو."
وی بلیخ (V. Belykh) گزارشگر روزنامه ایزوستیا:

"آواره لر اولنلرین جسدلرینی آقدا ما گتیریردیلر. بو صحنه لری یوخودا دا گۆرمک ممکن دئییلدی. قولاق لار کسيلمیش، گۆزلر چیخمیش ایدی، هابئله اونلارین باشلارین کسيلمیشدی بیر تعداد جسدلری نفربرلر دالیسینا باغلا ییب و ائنلاری یئر اوزونده سوروموشدولر.

مراجع:

۱- بهراد، ع. ۱، قره باغ در چشم انداز تاریخ

۲- روزنامه نوید آذربایجان، ش ۱۳۴